

Autokratins anatomi

*Henrik VIII och Thomas Cromwell hos
Hilary Mantel*

Peter Strandbrink

Hur relationen mellan styrda och styrande eller härskare och undersåtar ser ut och legitimeras är stående frågor för statsvetare. Om ämnets kärna är det vetenskapliga studiet av politik så måste vi så snart vi konstaterat detta omedelbart fokusera på denna grundrelation för att granska och förstå hur stat, medborgarskap, lagstiftning, politiska institutioner och staters förhållanden sinsemellan fungerar. Varje ideologisk regim stödjer olika lösningar och driver olika argument ifråga om vad som fungerar och är önskvärt. Statsvetares uppgift är bland annat att visa och påminna om hur dessa grundläggande politisk-ideologiska "paket" ser ut och vilka varianter på gamla teman som återopas och spelas ut i nya situationer. Också "postideologiska" modeller bygger typiskt på tydliga uppfattningar om hur detta ska se ut, eftersom teknokrati också är en ideologi.

De flesta har nog en ganska korrekt bild av hur demokratiska politiska modeller strävar efter att så långt möjligt försvaga eller lösa upp distinktionen mellan styrande och styrda. Alla som bor i en svensk bostadsrättsförening har praktisk erfarenhet av detta. Förtroendeuppdrag cirkulerar inom gemenskapen och ingen statusskillnad eller apriorisk hierarki finns mellan ett givet års styrelse och medlemmarna (föreningens *demos*). Men hur ser relationen ut i den autokratiska modell som under 2010-talet blivit allt starkare och tydligare framdriven även i etablerade liberala demokratier i takt med att regeringar och politiska rörelser alltmer fjärrat sig från liberaldemokratiska principer? Autokratiska ledare och system gör sig ingen omsorg om grundläggande medborgerliga rättigheter och att politiska val är fria och autentiska, att utsatta minoriteter och kulturyttringar värnas eller att politisk åsiktsbildning och mobilisering sker öppet och utan motstånd från statens våldsmaskineri. Vi har ännu inte sett någon etablerad liberal demokrati helt falla samman och ersättas av autokrati (den autokratiska utvecklingen i Ungern och Polen är inte heller exempel på detta eftersom ingetdera landet i början av 2000-talet var någon

Peter Strandbrink är professor i statsvetenskap vid Södertörns högskola.
E-post: peter.strandbrink@sh.se

etablerad liberal demokrati), men alla demokratiutvärderingar pekar i princip samfällt idag på att autokratiska rörelser stärkts under 2010-talet.

Hur skulle statens grunder och förhållandet mellan styrda och styrande se ut efter en autokratisk revolution? Vi kan inte förutsäga framtiden, så det vet vi förstås inte i specifik mening. Men det finns en rikedom av historiska exempel som kan belysa saken. Autokratisk politik betyder bokstavligen att ett givet *autos* ("jag"/"själv" på grekiska) ansvarar för staten. Är staten kan man rentav säga. Olika autokratiska statsvarianter är därmed tänkbara. Absoluta monarkier är utan tvekan autokratiska, fascistiska regimer är det vanligtvis, och den tyska nazismen hade starka autokratiska drag. Men autokrati kan också vara relativ. Att i en etablerad liberal demokrati åsidosätta medborgares rättigheter och skyldigheter, politisera rättsväsendet, försvaga minoriteters ställning, motarbeta åsiktspluralism, låta bli att stävja hat och hot mot t ex samer, romer, muslimer eller finländare och driva på för att politiska motståndare ska hängas, skjutas, våldtas eller utvisas som "landsförrädare" är autokratiska standardgrepp. Men även att politiska ledare får kultstatus och hyllas som hjältar som ska "ställa allt till rätta" knyter an till auktoritärt tänkande. Det finns messianska drag här som bidrar till att förklara t ex den ideologiska närheten mellan ny, högerextrem amerikansk politik och landets inflytelserika väckelsekristna. Logikerna hakar i varandra utan synbar friktion.

Ett bärande autokratiskt element är kritiken av *demos* gemensamma och delade – i grunden villkorade – suveränitet. I autokratisk politik behöver inte en given medborgargemenskaps vilja och åsikter formeras i öppna och autentiska samtal som kan leda i olika riktningar och omprövas (både vad gäller konkret politik och ideologiska synpunkter). Det är istället alltså ett suveränt *jag* som har makten i autokratier. Makten är inte villkorad, inte delad och behöver inte vara rotad i någon reell gemenskap. Huruvida det finns en sådan gemenskap eller inte saknar i realiteten betydelse för autokratiska legitimitetsanspråk. Autokratiskt tänkande antar istället att det finns "naturliga" folk som medlemmarna är instinktivt, kulturellt eller genetiskt, delaktiga i och att de rätteligen bör ledas av en sorts ledare som genom sin unika uttolkning av det "nationella" förstår folket på sätt som andra ledare inte kan. Politiker som inte erkänner den autokratiska bilden av det metafysiska folket blir då förrädare som helst bör avlägsnas från nationens yta (grundtemat för försöket att genomföra en statskupp den 6 januari 2021, under stadfästandet av USA:s 46:e presidents tillträde till ämbetet två veckor senare).

Det metafysiska suveränitetsbegrepp som underbygger autokratisk politik har (åtminstone) medeltida europeiska rötter. Den brittiska författarens Hilary Mantel (1952–2022) romaner i Wolf Hall-trilogin (2009, 2012 och 2020) om Henrik VIII:s rådgivare Thomas Cromwell – och därmed om europeisk politik, ätten Tudor, kyrkans splittring, den världsliga statens födelse, Martin Luthers protestantiska kritik av påveväldet, det heliga romerska rikets

efterbörd och Englands historia och aristokrati – ger avancerade insikter i autokratins politiska makt- och suveränitetsbegrepp. Berättelsen omfattar åren 1500–1540 på nittonhundra boksidor. Det är ett episkt verk. Det finns inga möjligheter att ens översiktligt återge de förvecklingar som berättas i första person presens – alltså som om vi vore Cromwell, på plats i 1500-talets England och Europa. Det är skakande läsning. För statsvetare kanske mer än för andra. Det är för ämnet centrala frågor Mantel bearbetar. Vad är en suverän? Vad gör politisk handling legitim? Vad grundas lagar på? Vad kan politiska rådgivare göra? Vilket ansvar har de? Enligt vilka principer ska politisk förvaltning ske? Vad är en nation – och en nationalstat? Ett folk? Hur ska vi förstå ”den italienske författarens bok” (som Cromwell utan närmare precisering kallar Machiavellis *Fursten*)?

Mantels bild av den absoluta europeiska monarkins medeltida villkor är både rikare och mer komplex än det mesta. Samtidigt är den monarki hon skriver om i viss mening mindre mäktig än tidigare eftersom relationen till aristokratin på 1500-talet inte längre var absolut. Magna Cartas undertecknande av kung John 1215 begränsade enväldet (även om Henrik VIII åter utvidgade det). Aristokratin garanterades här vissa – vilket framgår av Mantels bok – djupt opålitliga rättigheter gentemot suveränen (i Sverige sätter kung Magnus Ladulås undertecknande av Alsnöstadgan 1280 i samma anda också gränser, fast med hänsyn till böndernas rätt att inte bli utnyttjade av resande stormän).

Det är det politiska livet kring autokraten Henrik VIII Mantel beskriver och det framgår att det är fullkomligt livsfarligt. Både för dem i hans direkta närhet (kardinaler, hustrur, hertigar, baroner, hovmän och -kvinnor) och slutligen för lord Cromwell själv, vars halshuggning efter förlorat förtroende avslutar sviten – en åtgärd som kungen själv snart efter avrättningen förefaller ångra och skyller på dåliga rådgivare. Både aristokrati och menighet är prisgivna monarkens nycker. Det går inte att vinna, argumentera eller ens vara säker på att överleva. Cromwell själv är inte ett undantag, och hans resa – från en våldsam uppväxt som smedens son i Putney till rikets förvaltare, främste politiske maktspelare och en kort tid lord Essex, via ett liv som fransk legosoldat, italiensk bankman, holländsk handelsman, engelsk hög jurist och den sedermera avrättade kardinalen Wolseys förtrogne (kungens dittills främste rådgivare) – är fullständigt häpnadsväckande.

I sin roll som kungens allt närmare knutne rådgivare blir Cromwell inte bara en engelsk utan europeisk eminens, en central gestalt i kampen för rikets överlevnad, för hanteringen av reformationens grundskott mot den kristna enhetligheten och av Englands positionering i maktbalansen mellan påven, ”de tyska furstarna” och de franska och spanska kungahusen. Han är också åskledare mellan hans majestät och det engelska parlamentet, vilket Henrik VIII betraktar som närmast oförlåtligt irriterande och klåfingrigt eftersom det är han själv som är folkets ende rättmätige företrädare, dess vän och dess far.

Det är tillnyktrande att läsa med sådan precision hur Englands protestantisering efter Luthers stenhårda kritik av påveväldet värker fram snarare än framträder färdigpaketerad. Historiskt baklängestittande förleder oss normalt att tro att konsekvenserna av dramatiska politiska omvälvningar föddes färdiga att ta i bruk. Det är förstas en felsyn. Mantel visar de krångliga, slumpvisa och oförutsägbara steg England tar i denna europeiska revolution. Cromwell trevar sig fram. Ska man tolerera, förbjuda eller rentav stödja Tyndales bibel (den första på engelska 1535) och därmed gå i synlig konflikt med Rom och dess krav på latin? Innebär avfärdandet av påvens från vår herre delegerade makt över prinsar och furstar att man inte längre är riktiga kristna (alltså katoliker)? Eller snarare att man uppdaterat sin katolicism? Hanteringen är helt situationsberoende med oändliga aspekter och faser, som färgas både av rikets ekonomiska bekymmer (Cromwell ser möjligheten att konfiskera de rika klostrens egendomar), kungens svängande humör, brist på attraktion till och förmåga att avla en tronarvinge med sin spanska hustru Katarina av Aragonien (änka efter Henriks äldre bror Arthur, dåvarande prinsen av Wales och syster till Portugals drottning Isabella av Kastilien) samt landets balansakter i europeisk storpolitik.

Cromwells meritregister är alltså lika komplicerat som rikt. Han talar och skriver inte bara (trots sin helt enkla bakgrund) latin, utan även tyska, nederländska, franska, italienska och grekiska. Vanan att bära en dold dolk rimmar väl med hans bakgrund som slagskämpe sedan unga år och legosoldat. Han blir kungens närmaste förtrogne, men sedan också avskydd och slutligen dekapiterad. Bland annat för att han – i ett sällsynt fall av bristande omdöme – övertalat Henrik att ta den tyska prinsessan Anna av Cleve till sin fjärde maka. Cromwell såg det politiskt och protestantiskt konstruktiva i alliansen men glömde bort att det saknade betydelse eftersom rikets väl och ve framför allt var avhängigt kungens, autokratens äktenskapliga dagsform. Kungen finner när han väl träffar sin tilltänkta gemål inget attraktivt i henne och fullbordar aldrig äktenskapet. Hon å sin sida blir förmodligen chockerad över hur den vackre och virile man som hon sett på bilder ser ut i verkligheten: fet, sjuklig och inte längre ung. Detta är möjligen början till slutet för Cromwell som ju tidigare lyckats få äktenskapet med Katarina av Aragonien annullerat (vilket skadat relationen till Rom djupt) och fått Anne Boleyn halshuggen efter ett oerhört brutalt förarbete där hon falskeligen anklagas för majestätsbrott genom att ha varit otrogen inte bara med sin bror utan en rad hovmän vilkas erkännanden tvingats fram i Tower i Cromwells närvaro. Att han inte lyckats förhindra att kungens tredje hustru Jane Seymour avlider av komplikationer efter födelsen av Henrik VIII:s ende överlevande son Edward ligger honom kanske också i fatet. Efter det annullerade äktenskapet med Anna av Cleve (hans andra) hann Henrik VIII med ytterligare två äktenskap varav även det femte (med Katherine Howard) slutade med att hon blev ett huvud kortare.

Thomas Cromwells talanger var uppenbarligen extraordinära. Det är inte orimligt att beskriva honom som skaparen av den engelska statens administrativa struktur inklusive en rad centrala ämbeten, lagar och arbetssätt – jämförbar med riksföreståndare Axel Oxenstierna i Sverige under 1600-talet. Cromwells intelligens, våldskapital, bildningstörst, administrativa kapacitet och politiska hänsynslöshet går vida utöver normala mått. Men även Cromwell måste följa monarkens tycke. Att anpassa autokratens politik till lagar och omständigheter går inte. Det är lagar och omständigheter som måste anpassas till monarkens idéer och behov (och romantiska och psykologiska dagsform). Cromwell möjliggör detta briljant, möjligen bättre än någon annan känd politisk eminens. Tom Hagen (spelad av Robert Duvall) i Francis Ford Coppolas Gudfadernfilmer fyller samma funktion för familjen Corleone. Den kretsen är dock trots allt ganska snäv. Cromwells räckvidd är Englands. Och den djupa omsorg om familjen som åtminstone finns hos don Corleone den äldre (spelad av Marlon Brando; i yngre år av Robert de Niro) existerar inte för Henrik VIII. Så länge Henrik är tillfreds spelar det mindre roll att Cromwell inte tillhör rikets gamla förnäma ätter. Regenten är å sin sida starkt upptagen inte bara med sina äktenskapliga och utomäktenskapliga förhåvanden och bristen på giltig manlig tronarvinge utan även med sin egen och folkets odelbarhet och blir sårad när han märker att folket (till exempel i Yorkshire där lojaliteten med hans makt vacklar) inte delar hans syn på den heliga stolen, Anne Boleyn, Cromwell själv, Luther eller konfiskationen av klostrens egendom.

Mantel gestaltar autokratins politiska anatomi på ett sätt som ger rysningar. Autokrati innebär definitionsmässigt att det är suveränjagets bild av folket, makten, staten, världen och rättvisan som gäller. Att antyda att den skulle vara felaktig eller att statlig politik behöver grundas i andra principer för att vara legitim (som ju Thomas Hobbes argumenterar för i *Leviathan* ett sekel senare, vars berömda försättsblad fångar såväl Henrik VIII:s som Hobbes uppfattning om monarkens relation till det metafysiska folket) är, precis som för dagens extremhögernationalism, högförräderi. Det finns bara en politisk linje och inriktning för autokratiskt tänkande. Att hävda att de som har andra argument, ideal och idéer än en själv måste avlägsnas från det medborgerliga samtalet eller jordens/nationens yta är ofrånkomligen autokratiskt. Det är inte liberalt och inte heller demokratiskt. Att autokratiska synsätt fått fäste även i liberala demokratier sedan 2010-talet är med detta i åtanke anmärkningsvärt. Vem vill leva i ett sådant samhälle? Varför sträcker sig människor i öppna samhällen efter en politisk ordning där medborgare inte erbjuds någon delaktighet, autonomi eller integritet? Det är ett fenomenalt misslyckande. Frågan är vems.